

Dabartinės lietuvių kalbos prijungiamieji laiko sakiniai

JŪRATĖ PAJĒDIENĖ

Lietuvių kalbos institutas

The article gives an overview of finite and non-finite adverbial time clauses in modern standard Lithuanian and highlights the similarities and differences between them. Time clauses are classified with regard to the types of temporal relationship (simultaneity or sequence) and their grammatical marking. Special attention is given to such features as: agreement of tense forms in main and subordinate clause (this is characteristic of finite subordinate clauses, whereas non-finite clauses enjoy a relative freedom with regard to tense marking); obligatory subject deletion (in non-finite clauses, but also in certain finite types); agreement of aspect forms in main and subordinate clause; the use of subordinators and other syntactic markers of subordination; relative positioning of main and subordinate clause.

... mūsų supratimas visuomet yra istoriškai ir topografiškai apibrėžtas.

(SVERDOLAS 1996: 258)

0. ĮVADAS

„Gramatikos paskirtis yra reikšmių kodavimas. Kiekviena kalba turi atliki panašų komplektą užduočių. Iš universalaus telkinio, kuris užpildytas gramatinėmis konstrukcijomis tipais, kiekviena kalba traukia savuosius rinkinius. Dėl pasirinkimo pobūdžio panašūs reikšmių tipai gali turėti nevienodą gramatinę raišką skirtingose kalbose. Bet įvairavimai nėra atsitiktiniai. Kiekvienas konstrukcijų tipas turi savitą semantinį poveikį, ir nors tam tikra reikšmė įvairiose kalbose gali būti reiškiama įvairiomis konstrukcijomis, jos bus panašios semantikos“ (Dixon 1995: 175). Specialios gramatinės priemonės reikalinos ir perduodant informaciją apie laiką¹: naudojantis kalendorinį laiko žymėjimą atspindinčiais žodžiais ar jų junginiais² bei gramatinio laiko kategorijos teikiamomis galimybėmis perteikiama konkreti laiko reikšmė; santykinė laiko reikšmė išryškiama lyginant vieno veiksmo³ santykį su kitu veiksmu. Veiksmų eiliukumą / laiko

¹ Turimas omenyje lingvistinis laikas, pasinaudojant Elizabeth Traugott siūlymu diskutuojant apie laiką skirti mažiausiai keturias jo rūšis: fizinį, psichinį, kalendorinį ir lingvistinį (Traugott 1978: 371).

² Apie laiką nusakančius leksinius darinius ir jų sinonimiką žr. Valiulytė (1998: 177–333).

³ Straipsnyje veiksmu apibendrintai apibūdinama bet kokia situacija, reiškiama predikatu, siekiant išlaikyti lietuviškos gramatinės terminijos tradiciją (plg.: Ulvydas 1976; Ambrasas 1994, action – Ambrasas 1997; Vitas Labutis pristatydamas šalutinius laiko sakinius naudoja faktą sąvoką (Labutis 1998 : 291) pramaišiui su veiksmo sąvoka (Labutis 1998 : 292)). *Situacijos* terminą pasirenka Com-

santykius gali ikoniškai atspindėti pati pasakojimo tvarka, jų perteikimui gali būti naudojami užbaigtumą nurodantys dariniai, sujungiamieji ar prijungiamieji rodikliai (plg. Traugott 1978: 379). Panaudojant vienokio ar kitokio lygmens prijungimo priemoses, laikas nusakomas prijungiamaisiais laiko sakiniais. Toks laiko matavimas pagristas asimetriiniu propozicijų⁴ tarpusavio santykiu⁵.

Straipsnyje aprašant prijungiamuosius laiko sakinius remiamasi šiais postulatais:

- Sudėtiniu prijungiamuoju sakiniu⁶ vadinamas sakinys, kurį sudaro du⁷ sintaksiškai nelygiaverčiai sakiniai⁸ arba dėmenys⁹.
- Sakinui laikoma propozicijos projekcija, kurios pagrindas yra veiksmažodis, reiškiantis predikatą, ir vardazodžiai, kurie suvokiami kaip predikato argumentai. Predikato ir jo argumentų struktūrą (propoziciją) gali papildyti aplinkybės, kuriomis „reiškiama propozicijos periferija. [...] Aplinkybėms [...] būdinga kategorija yra prieveiksmiai“ (Holvoet, Judžentis 2003: 116).

rie (1985: 5), Greenbaum (1996: 339–340), naujadarą *stevent*, kaip bendrą terminą vietoj *event* ir *state*, kai nereikia skirti veiksmo nuo būsenos, vartoja Durrell, Brée (1993: 296). Jei reikia detalizuoti, galima kalbėti apie propozicijų sąsają su *būsenomis (states)*, kurios gali būti traktuojamos kaip laikinos ar nuolatinės, su *įvykiais / atsitikimais (events)*, kuriems būdinga pakitimai; *veiksmai (actions)* gali būti apibūdinamai kaip įvykiai, kuriuos atlieka atsakingas veikėjas (agentas), pvz.: „Actions are events for which a responsible agent is identified.“ (Givón 1984: 87).

⁴ Christianas Lehmanas propoziciją apibūdina kaip semantinį sakinio (*clause*) koreliatą (Lehman 1988: 182), Peter Hugo Matthews – kaip sakinui reiškiamą tvirtinimą / teiginį ir nurodo, kad tas pats propozicinis sakinio turinys gali būti išreikštasis skirtingais sakiniais (Matthews 1997: 300); Talmu Givón teigia propozicinį turinį (kaip tam tikrą kalbos lygmenį susijusį su sakiniu) esant būtinu parametru kalbos struktūros analizei (Givón 1979: 3–4) ir sakinį, arba propoziciją, įvardija kaip pagrindinį informacijos perteikimo kalboje vienetą (Givón 1984: 239) ar pagrindinį vienetą mentalinės informacijos kaupykloje (Givón 1990: 896); panašiai propoziciją apibūdina ir John Lyons: skirtingi tos pačios kalbos sakiniai gali reikšti tą pačią propoziciją (Lyons 1993: 142). Propozicijos gali būti vertinamos ir teisingumo aspektu – kaip teisingos ir melagingos (apie tai Lyons 1993: 38 tt) – bei pagal tai, ką jos atspindi: priežastinį ryšį tikrovėje ar pasakyme: – kaip *de re* ir *de dicto* (Matthews 1997: 87).

⁵ Apie asimetrijinį – vienos krypties – santykį tarp dviejų propozicijų sudėtiniame sakinyste žr. Talmu (1978: 625tt).

⁶ Pagrindinių gramatininių kategorijų apibūdinimas yra labiausiai problemiškas, tarp tokų patenka ir sudėtinio sakinio dėmenys – pagrindinis ir šalutinis, nes nėra aiškus funkcinio (semantinio ar / ir pragmatinio) apibrėžimo: pasak Williamo Crofto, jos identifikuojamos euristiškai (Croft 1990: 13); šalutinio sakinio, kaip santykius reiškiančios kategorijos, apibūdinimą pagal santykį su stipresne konstrukcija, kurios dalis jি yra, pateikia Huddleston (1999: 339).

⁷ Vytautas Ambrasas taip aiškina supaprastinto – dviejų dėmenų – sakinio modelio pasirinkimą nagrinėjant sudėtinius sakinius: „Prijungiamaisiais laikome sakinius, sudarytus iš dvieju ar daugiau gramatinę sakinio formą turinčių dėmenų [...]. Dėmenų ryšio pobūdis nuo jų skaičiaus nepriklauso, todėl toliau, kalbant apie prijungiamuosius sakinius, apsiribojama iš dviejų dėmenų sudarytais sakiniais“ (Ambrasas 1972: 23).

⁸ Apie terminų – pagrindinį, šalutinį sakinys salygiškumą žr. Ambrasas (1994: 660). Apie sakinio kaip visumos (*sentence*) ir sakinio kaip sudėtinio sakinio dėmens / dalies (*clause*) santykį žr. Huddleston (1999: 331, 341).

⁹ Apie pagrindinio ir šalutinio dėmens ir savokų vartojimą lietuvių kalbotyroje žr. Holvoet, Judžentis (2003: 117). Axelio Holvoeto vartojamas šalutinio dėmens terminas yra platesnės apimties nei terminas „šalutinis sakinys“, nes „šalutinis sakinys į sudėtinio sakinio struktūrą įtraukiamas kartu su prijungimo rodikliu, todėl šalutinį dėmenį platesne prasme galima apibrėžti kaip prijungiamojo sakinio bei prijungimo rodiklio visumą“ (Holvoet 2003: 101).

- Jungiamuoju žodžiu laikomas kiekvienas žodis, kuris vartojamas kaip sudėtinio sakinio dėmenų jungimo rodiklis (Holvoet, Judžentis 2003: 122). Jungiamieji žodžiai¹⁰ [...] ieina į šalutinio dėmens sudėtį (Ambrazas 1994: 659–660).
- Šalutiniai sakinių dėmenys pagal sintaksinį ryšį gali būti skirtomi į valdomus ar modifikuojančius (Holvoet, Judžentis 2003: 119–120).
- Pagal šalutinio sakinių veiksmažodines formas šalutiniai sakinių dėmenys skirtomi į finitinius, kurių pagrindą sudaro asmenuojamosios veiksmažodžio formos, ir nefinitinius, kurių pagrindą sudaro neasmenuojamosios veiksmažodžio formos (žr. Holvoet, Judžentis 2003: 120).

Šiame straipsnyje dabartinės lietuvių kalbos prijungiamieji laiko sakiniai aprašomi stengiantis išryškinti būtent finitinių ir nefinitinių sakinių panašumus ir skirtumus, nes lietuvių kalbotyroje prijungiamaisiais sakiniais tradiciškai išreikšta asmenuojamosios veiksmažodžio formos. Tokios nuostatos, aišku, buvo laikomasi aprašant ir prijungiamuosius laiko sakinius, plg.: „Apžvelgiami [...] sakiniai su prijungiamaisiais laiko aplinkybės jungtukais“ (Drotvinas 1962: 249); „prie laiko prijungiamujų sakinių skirtini tik tie sakiniai, kuriuose laiko santykiai yra gramatiškai išreikšti“ (Ambrazas 1972: 31). Nors buvo įvardijama pati galimybė vartoti dalyvines, pusdalyvines, padalyvines aplinkybes „kaip laiko, priežasties, sąlygos ir pan. prijungiamujų sakinių šalutinių dėmenų“ atitikmenis (Ambrazas 1976: 527), bet buvo vengiama jas vadinti sakiniais¹¹. Vytauto Ambrazo nuomone, „daugelis padalyvinių, pusdalyvinių ir dalyvinių aplinkybių pagal savo funkciją užima lyg ir tarpinę padėtį tarp sakinių dalių ir prijungiamojo sakinių šalutinių dėmenų“ [...] ir dažnai vartojamos „kaip prijungiamujų sakinių šalutinių dėmenų sinonimai. Tačiau nuo prijungiamojo sakinių šalutinių dėmenų skiriasi tuo, kad neturi atskiro tarinio ir yra labiau susijusios su sakiniu“ (Ambrazas 1976: 533). Bet gramatiniuose aprašuose būdavo aptariamas šalutinio laiko sakinių / dėmenų ir laiko aplinkybės funkcijos panašumas (Ambrazas 1976: 844) bei pabrėžiama, kad „laisvą laiko konstrukcijos poziciją galima užpildyti ne tik konstitutyviniu sakiniu, bet ir jo nominalizacija [...], padalyvine konstrukcija [...] ar kuria kita laiko aplinkybe“ (Ambrazas 1972: 33)¹².

¹⁰ Dar apie jungiamuosius žodžius žr. Ambrazas (1999: 284).

¹¹ Išskyrus Jablonskį, kuris skirstė šalutinius sakinius į pilnuosius ir sutrauktinius, pastaraisiais vadindamas dalyvines, padalyvines ir pusdalyvines žodžių grupes (Jablonskis 1957: 515), bet pats prisipažino tai daręs „vien senu papratimu“ (!) (Jablonskis 1957: 518).

¹² Elena Valiulytė sintaksiniais variantais pavadina paprastą laiko aplinkybę ir dalyvines konstrukcijas – dalyvinę, padalyvinę ar pusdalyvinę laiko aplinkybę, sudėtinio prijungiamojo sakinių dėmenų su specialiais laiko reikšmės jungtukais (Valiulytė 1995: 68). Vitas Labutis formuluoja: „Tari nu pasakyto fakto laiką galima išryškinti kitu faktu. Šiam reikalui tinkta dalyvinės, padalyvinės ir pusdalyvinės konstrukcijos ir šalutiniai predikatiniai dėmenys (šalutiniai sakiniai)“ (Labutis 1998: 291).

1. LAIKO SAKINIŲ PAGRINDINĖS REIKŠMĖS

Prijungiamieji laiko sakiniai¹³ MODIFIKUOJA¹⁴ pagrindinio sakinio predikatą: jie tikslina veiksmo realizacijos aplinkybes – nusako pagrindinio ir šalutinio sakinio veiksmų viena-laikiškumo ar sekos santykį. Prijungiamaisiais laiko sakiniais gali būti pabrežiamas šalutinio ir pagrindinio sakinio veiksmų ištisinis / visiškas (1) ar dalinis (2) vienalaikišumas, pvz.:

- (1) *Mama tą dainelę niūniuoja, [kol pyksta].*
- (2) *[Bevažiuojant] sutemo;*

arba seka, pvz.:

- (3) *Mama uždainuoja, [kai supyksta].*
- (4) *Brolis, [gavės algą], grąžino skolą.*

Prijungiamaisiais laiko sakiniais kartu su sekos ar vienalaikiškumo reikšmėmis gali būti perteikiami ir kiti hiponimiški¹⁵ bendrai laiko sąvokai parametrai: momentas, trukmė, pasikartojimas (Van der Auwera 1999: 11). Hiponimiškų laiko parametrų perteikimą¹⁶ nulemia pagrindinio ir šalutinio sakinio tarinių atitinkama parinktis – gramatinio laiko formų savitarpio santykis¹⁷, predikatų veiksmo reikšmių derėjimas su jungiamojo žodžio semantika bei kitos sakinio sandaros ypatybės¹⁸.

Kartais vienos gramatinės raiškos modelis gali turėti dvejopą reikšmę: prijungiamieji laiko sakiniai gali reikšti ne tik tam tikros tvarkos veiksmų lokalizaciją laiko skalėje, bet ir priežastinę¹⁹ sąsają tarp veiksmų.

¹³ „Sakiniai, kurių semantiniai ryšiai su pagrindiniu sakiniu remiasi abiejų sakinii laiko [...] aplinkybių sutapimu“ (Holvoet, Judžentis 2003: 154).

¹⁴ Lietuvių kalbotyroje įprastesnis terminas – šliejimas, apibūdinamas kaip „tik loginiais ryšiais pagrįstas, su formų kaita nesusijęs žodžių prijungimo būdas“ (Balkevičius 1963: 35); kaip „nekaito-mo priklausomojų dėmės [...] prijungimas, atspindint tarp junginio dėmenų tam tikrus semantinius santykius“ (Balkevičius 1998: 40); kaip būdingiausias prieveiksmių ryšys su kitais sakinio žodžiais (Ulydas 1971: 427). Apie modifikavimą žr. Holvoet, Judžentis (2003: 134).

¹⁵ Apie hiponimiją žr. Lyons (1993: 291–295).

¹⁶ Traugott nuomone, tai susiję su kitomis kalbos kategorijomis: būsimojo laiko nuorodos perteikimas susijęs su modalumu, seka – su išskaičiavimu / numeracija, veikslas (aspektas) – su pasikartoju-mu, dažnumu (Taugott 1978: 372).

¹⁷ Leonardas Drotvinas yra aprašęs lietuvių kalbos prijungiamuosius laiko sakinius pagal tarinius einančių veiksmažodžių laikų ir veikslų savitarpio santykius (Drotvinas 1962: 249–265). Vytauto Ambrazo nuomone, prijungiamujų laiko sakinų būdingas bruožas – sintaksinio laiko plano derinimas (Ambrasas 1976: 845t) ir dėmenų tarinius einančių veiksmažodžių laikų derinimas bei veikslų santy-kis (Ambrasas 1994: 680).

¹⁸ Apie sintaksinės sandaros ir reikšmės paralelumą ir tai, kad sintaksiškai relevantiškos reikšmės atispindi sakinį sandaroje, žr. Ambrasas (1972: 30). Dėmenų ryšius, be jungtukų ir intonacijos, padeda nusakyti dar atliepiamieji žodžiai, dėmenų tvarka, tarinius (kartais ir kitomis sakinio dali-mis) einančių žodžių gramatinė forma bei reikšmė (Ambrasas 1994: 658).

¹⁹ Apie prijungiamujų / prieveiksminių laiko sakinų reikšmių persipynimą žr. Van der Auwera (1999: 11); apie laiko sakinius su maišyta funkcija žr. Edgren (1971: 224–226) ar su kitokia (*non-*

2. LAIKO SAKINIŲ GRAMATINIAI POŽYMIAI

Aptariant prijungiamuosius laiko sakinius svarbu atkreipti dėmesį į gramatinius jų požymius, atspindinčius asimetrinę santykį²⁰ tarp pagrindinio ir šalutinio saknio dėmenų:

- būtinybę derinti abiejų dėmenų predikatų gramatinį laiką;
- privalomą subjekto elipsę šalutiniuose nefinitiniuose dėmenyse ir kai kuriuose finitiņiuose dėmenyse (kai apibūdinami pagrindiniame sakinyje išreikšto subjekto laiko santykiai to paties subjekto atliekamu kitu veiksmu);
- jungiamujų žodžių vartoseną;
- jungiamujų žodžių ir predikatų veikslo reikšmių galimus derinius;
- prijungiamojo dėmens santykį – tiesioginį ar per tarpininką – su pagrindiniu dėmeniu;
- prijungiamojo dėmens pozicines galimybes pagrindinio dėmens atžvilgiu.

2.1. Dėmenų predikatai

Sudėtinio prijungiamojo saknio pagrindinio dėmens predikatais gali būti tik asmenuojamosios veiksmažodžio formos, šalutinio dėmens predikatais gali būti ir asmenuojamosios, ir neasmenuojamosios veiksmažodžio formos (Halliday 1994: 222; Huddleston 1999: 338). Pagal šį formalų bruožą šalutiniai laiko sakiniai skirstomi į finitinius laiko sakinius ir nefinitinius – dalyvinius, padalyvinius, pusdalyvinius – laiko sakinius.

Asmenuojamų veiksmažodžių laiko reikšmė paprastai suvokiamą kaip absoliuti, atskaitos tašku imant kalbėjimo momentą (žr. Comrie 1985: 122, 1999: 365; Sližienė 1994: 293), nes gramatinė laiko kategorija (tense), kaip ir gramatinė asmens kategorija, bei laiko ir vietas prieveiksmiai yra suprantamai deiktiskai²¹ (Lyons 1981: 170) – jų reikšmė priklausoma nuo atskaitos taško, kuris yra kalbantysis ar kalbėjimo momentas.

Asmenuojamosios veiksmažodžių formos sudėtiniuose prijungiamuojuose laiko sakiniuose dėl laiko aplinkybių sugretinimo (o tokio sugretinimo reikšmės aspektus nulemia ir išryškina jungiamojo žodžio semantika, kuri leidžia nepaisyti veiksmų sekos pagal natūralų linijinių saknio dėmenų išdėstymą bei jungtukų sakinių atveju, plg. Hajman 1985: 18) igyja santykinę reikšmę (Sližienė 1994: 293), bet laiko aplinkybių gretinimas sulygoja tai, kad šalutinio laiko saknio veiksmažodis ir pagrindinio saknio veiksmažodis yra to paties gramatinio laiko (plg. Ambratas 1997: 738), pvz.:

(5) *Pasikalbame, [kol / kai valgome pietus].*

temporal) funkcija (žr. Edgren (1971: 227–234). Specialų – aplinkybinių – prieveiksmių sakinių porūši išskiria Greenbaum (1996: 342).

²⁰ Šalutinio dėmens asimetrinė sąsaja su pagrindiniu dėmeniu atsiispindi gramatinėje šalutinio dėmens sandaroje: tame gali būti vartojamos ir neasmenuojamosios veiksmažodžio formos arba specialūs – jungiamieji – žodžiai, pakeičiamas žodžių tvarka ar praleidžiami tam tikri elementai (Huddleston 1999: 337).

²¹ Gramatinę laiko kategoriją galima įvardyti kaip labiausiai paplitusią laiko nuorodą: „the most pervasive aspect of temporal deixis is ‘tense’“ (Levinson 1999: 134). Apie deikšę daugiau žr. Levinson (1999).

- (6) *Pasikalbėjome, [kol / kai valgēme pietus].*
- (7) *Pasikalbėdavome, [kol / kai valgydavome pietus].*
- (8) *Pasikalbésime, [kol / kai valgysime pietus].*

Veiksmažodinėms neasmenuojamosioms formoms būdinga tai, kad jų laiko reikšmė visada yra santykinė (Ambrasas 1976: 533), t. y. priklausoma nuo gramatinio laiko, esančio pagrindiniame dėmenyje, tai lemia jų iš dalies laisvą junglumą (Haiman 1985: 228): pusdalyvinis (9), padalyvinis (10), dalyvinis (11) laiko sakiny galbūtienodai tinkamas visiems gramatinio laiko variantams pagrindiniame sakinyje, pvz.:

- (9) *Pasikalbame / Pasikalbėjome / Pasikalbėdavome / Pasikalbésime [valgydam i pietus].*
- (10) *[Kaimynams aistringai besiaiškinant tarpusavio santykius] mes ramiai papietaujame / papietavome / papietaudavome / papietausime.*
- (11) *[Pakalbėjės telefonu su mama] jis gali / galėjo / galédavo / galės ramiai dirbt.*

2.2. Šalutinio dėmens subjekto raiška

Finitiniai laiko sakini galima nusakyti vieno veikėjo atliekamų skirtingų veiksmų vienalaikiškumą ar seką arba skirtingų veikėjų atliekamų veiksmų vienalaikiškumą ar seką. Subjektas prijungiamuosi uose finitiniuose laiko sakiniuose būna praleidžiamas tik pirmuoju atveju – nusakant to paties veikėjo dviejų skirtingų veiksmų santykį laiko skalėje. Vienas iš visiškai identiškų (turinčių vienodą gramatinę išraišką) subjektų parastai būna eliminuojamas, pvz.:

- (12) *[Kai Ø atidarė duris], Jonas apstulbo.*

Sakiniuose, kuriuose pagrindinio ir šalutinio dėmenų subjektai yra tik semantiškai identiški (t. y. reiškiantys tą patį veikėją, bet turintys skirtingą sintaksinę realizaciją): vienas iš jų išreikštus naudininku, kurio reikalauja tam tikri veiksmažodžiai, o kitas vardininku arba „slepiasi“ asmeniuojamojo veiksmažodžio galūnėje), vienas iš sintaksiškių subjekto variantų galbūt praleidžiamas kaip (13) ar (14) sakiniuose, bet vengiant dviprasmiškumo galbūt ir abu paliekami kaip (15) sakinyje:

- (13) *Kai jam pavyks iškepti skanų tortą, tada Ø ir atvažiuos.*
- (14) *Kai Ø pavyks iškepti skanų tortą, tada jis ir atvažiuos.*
- (15) *Kai jam pavyks iškepti skanų tortą, tada jis ir atvažiuos.*

Nefinitiniams laiko sakiniams būdinga nulinė subjekto raiška: dalyviniais ir pusdalyviniais laiko sakiniais pažymimas pagrindiniame sakinyje išreikšto veikėjo²² kitas veiksmas, pabrėžiant tų veiksmų sąsają laiko skalėje. Trūkstamas prijungiamamojo nefinitinio dėmens subjektas suvokiamas kaip koreferentiškas tam subjektui, kuris yra išreikštasis

²² Apie identišką subjektą prijungiamąjų dalyvinių konstrukcijų atveju žr. Haiman (1985: 221).

pagrindiniame dėmenye (Blake 1994: 111). Tokia giminės, asmens ir skaičiaus koreferencija pagrindinio saknio veiksnui yra užfiksuota pačių dalyvių²³ ir pusdalyvių formose²⁴. Neispildžius bent vienos koreferentiškumo sąlygos, sakiniai taptų negramatiški, pvz.:

(16) *[Pakalbėjusi telefonu su mama], Jonas galės ramiai dirbti.

(17) *Jie pasikalba, [valgydamos pietus].

Padalyviams būdinga reikalauti tik vieno būtino argumento, išreikšto naudininku²⁵, todėl padalyvinių laiko sakinių veikėjo koreferentiškumas su pagrindinio dėmens veikėju yra galimas tik tais atvejais, kai ir pagrindinio dėmens veikėjas išreiškiamas naudininku²⁶; šio linksnio reikalauja tam tikri poreikio, lemties, noro, patikimo ir pan. reikšmės veiksmožodžiai, pvz.:

(18) *Jam reikejo/ buvo būtina/ teko/ norejosi/ patiko ir paverkšlenti, [siekiant jos palankumo].*

Bet dažniausiai pagrindiniu sakiniu ir šalutiniu padalyviniu laiko sakiniu žymimi skirtingų veikėjų atliekami veiksmai, pvz.:

(19) *[Kaimynams tebesipykstant] mes pietavome.*

(20) *Mes atėjome [saulei leidžiantis].*

2.3. Jungiamieji žodžiai

Priėmus nuostatą, kad absoliuti sinonimija yra vargai įmanoma ir skirtinges formos turi skirtinę komunikatyvinę paskirtį (Haiman 1985: 19) ir kad egzistuojančios formos skirtumai turi atspindėti kažkokius reikšmės skirtumus (Haiman 1985: 71), galima teigti, kad nefinitiniai laiko sakiniai gali būti sinonimiški finitiniams sakiniams (plg. (9) su (5), (6), (7), (8)), bet finitiniai laiko sakiniai nusakomu veiksmu eilės tvarka gali būti pertekliama kiek subtiliau²⁷ nei nefinitiniai, nes kai kuriuos laiko reikšmės aspektus paryškina privalomas jungiamasis žodis (pvz., *kai* žymi vienalaikiškumą, o *kol*

²³ „Pusiau predikatinė dalyvių vardininko formos dažniausiai vartojamos su tuo pačiu subjektu siejamam pagrindiniam ir antraciliam, arba šalutiniam, saknio veiksmui diferencijuoti. Tas veiksmas, kurį norima iškelti į pirmą vietą, reiškiamas asmenojuamaja veiksmožodžio forma, o mažiau pabrėžiamas veiksmas, susijęs su pagrindiniu veiksmu laiko, priežastingumo ir kt. santykiais, pasakomas dalyvio vardininku“ (Ambrasas 1979: 68).

²⁴ Apie tai, kad pats dalyvio vartojimas arba „pati dalyvio forma“ žymi juo nusakomo veiksmo subordinaciją veiksmui, nusakomam asmenojuamajai veiksmožodžio forma, žr. Ambrasas (1979: 68).

²⁵ Apie absoliutinių konstrukcijų periferiskumą (Haiman 1985: 220) ir skirtinges (retais atvejais tapačius) subjektus (Haiman 1985: 221).

²⁶ Tokie padalyvinių aplinkybių vartojimo beasmeniuose sakiniuose atvejai įvardijami kaip panašios reikšmės asmeninių sakinių pusdalyvinių ar dalyvių aplinkybių atitikmenys (Ambrasas 1976: 532).

²⁷ Plg.: „šiaisiai sakiniuose galima pasakyti daug sudėtingesnį laiką negu vientisino saknio aplinkybėmis“ (Sirtautas, Grenda 1988: 165).

su teigiamu predikatu žymi ne tik vienalaikiškumą, bet akcentuoja dar ir veiksmo laiko ribą). Daugumas nefinitinių laiko sakinių neturi prijungimo rodiklio²⁸. Nefinitinių dėmenų nesavarankiškumą nulemia pati neasmenuojamoji veiksmažodžio forma, o finitiņių laiko sakinių nesavarankiškumą – privaloma, dažniausiai prepozicinė, jungiamojo žodžio vartosena (Ambrasas 1994: 660). Jungiamieji žodžiai yra ne tik išorinis prijungimo rodiklis, bet ir prijungiamajam sakiniui suteikia tam tikrų²⁹ laiko reikšmės aspektų. Veiksmažodinių formų veikslø parinkimas turi derėti su jungiamujų žodžių reikšmėmis. Jungiamieji žodžiai, galintys pabrėžti vienalaikiškumą arba laiko seką (tai priklauso nuo predikatų parinkties), yra apibendrintai laiko reikšmę pertekiantys *kai, kada, kuomet*. Nurodyti veiksmo trukmę bei jos ribas galima su *kol, iki, ligi*. Tik betarpiską (Ambrasas 1994: 683; 1997: 741) veiksmų seką ir momentines veiksmų ypatybes pabrėžti padeda jungiamieji žodžiai *kai tik, kaip tik, tik, vos, vos tik*.

2.4. Jungiamujų žodžių ir veikslø deriniai

2.4.1. FINITINIAI SAKINIAI. Visiško vienalaikišumo santykiams reikštis gali būti vartojuami bendros laiko reikšmės jungiamieji žodžiai *kai, kada, kuomet* arba trukmės–ribos reikšmės jungiamieji žodžiai *kol, ligi, iki* esant eigos veikslø veiksmažodžiu šalutiniame dėmenyje ir eigos veikslø veiksmažodžiu pagrindiniame dėmenyje, pvz.:

(21) [*Kai / Kada / Kuomet / Kol / Ligi / Iki eina per kiemą*], dairosi aplinkui.

Jei pagrindiniame dėmenyje yra įvykio veikslø veiksmažodis, veiksmų vienalaikišumas būna dalinis:

(22) [*Kai/Kada/ Kuomet/ Kol/Ligi/ Iki eina per kiemą*], apsidairo aplinkui.

Sekos santykiui reikštis tinka ne tik bendros laiko reikšmės jungiamujų žodžių (23), bet ir momentą pabrėžiančių jungiamujų žodžių (24) derinys su įvykio veikslø veiksmažodžiu šalutiniame dėmenyje, jei įvykio veikslø veiksmažodis yra ir pagrindiniame dėmenyje, pvz.:

(23) [*Kai / Kada / Kuomet (aš) nutilau,] prabilo jie.*

(24) [*Kai(p) tik / Lig tik / Tik / Vos / Vos tik (aš) nutilau,] prabilo jie.*

Trukmę reiškiantys jungiamieji žodžiai nedera tais atvejais, kai abiejuose – ir šalutiniame, ir pagrindiniame – dėmenyse yra įvykio veikslø veiksmažodžiai (be neiginio), pvz.:

²⁸ Apie šią nefinitinių prijungiamujų sakinių ypatybę žr. Biber (2000: 838), Halliday (1994: 229, 240).

²⁹ Plg.: „Semantic conjunctions indicate subordination and at the same time they express the semantic relation between clauses“ (Ambrasas 1997: 721); „[laiko] sakinių funkciją paprastai lemia tam tikri – laiko – jungtukai arba atitinkami jungiamieji žodžiai: *kai, kada, kol, iki, ligi*“ (Valeckienė 1998: 105).

(25) * [Kol/ Ligi/ Iki aš nutilau], prabilo jie.

Su trukmę ir ribą žyminčiais jungiamaisiais žodžiais pavartotas momentinės reikšmės įvykio veikslu veiksmažodis žymi veiksmą ne kaip tašką, o kaip atkarpat, į kurią pagrindinio dēmens predikatu nusakomas veiksmas ar jo pradžios momentas neturi pakliūti (pasak Crofto, įvykio veikslu vartojimas leidžia sutelkti dēmesį į įvykio galinį tašką ir jo poveikį patientui, o eigos veikslu veiksmažodžiai dēmesį fokusuoja labiau į veikėjo atliekanamą veiksmą nei į veiksmo pasekmes, žr. Croft 1990: 162), t. y. atkarpos neturėtų užkloti viena kitos, arba atkarpa ir taškas neturėtų turėti sąlyčio taškų. Tokius veiksmus suprasti kaip laike sutampančias atkarpas nelieka galimybės abiejų dēmenų veiksmažodžiams einant su neiginiu, nes *kol/ligi/iki* + momentinės reikšmės veiksmažodis su neiginiu pakeičia veiksmo reikšmės lauką iš taškinio–momentinio žymėjimo į atkarpos–trukmės žymėjimą su griežtais nustatyta veiksmo pabaigos riba, o neiginys prie pagrindinio dēmens predikato paryškina veiksmų seką:

(26) [Kol / Ligi / Iki aš nenutilau], nepradėjo kalbėti ir jie.

Neigiamojo elemento arba elemento, turinčio neiginio išraišką, savybėapti iškiliausia informacijos atkarpa (Croft 1990: 170) gali suteikti kitokių reikšmės atspalvių sakiniams, kai neiginys pavartojuamas su įvykio veikslu rezultatinės reikšmės veiksmažodžiais, bet jie neturi predikato neigimo reikšmės, kaip pavyzdžiu, sakinyje:

(27) Bék, [kol neatsitiko bėda].

o tik žymi pagrindinio dēmens veiksmo ribą, pvz.:

(28) ? Mušé, [kol neužmušé].

(29) * Rašé, [kol / iki nepabaigé / neparašé].

Sakinis, kuriuose šalutinio dēmens neigiamuoju veiksmažodžiu pakartojuamas pagrindinio dēmens veiksmažodis, yra įprasta vertinti kaip netaisyklingus ir svetimus bendrinei kalbai (Ambrasas 1994: 683), nes jų šalutiniu dēmeniu tartum paneigiamas pagrindinis dēmuo³⁰. Gal jų egzistavimą būtu galima paaškinti kokybės modifikatoriaus elipse? Pasak Talmy Givón, neiginio funkcinė valda apima tris tarpusavyje iš dalies susijusius reikšminius komponentus: propozicinės semantikos (propozicinės tiesos / teiginio vertės apvertimą), subjektyvaus tikrumo (arba tarpinio tikrumo – kalbėtojas savo teiginiu gali žymeti, kad įvykis / būsena (apie kurį kalbama) neįvyko) ir diskursinė-pragmatinė (paneigimo kalbos aktas, atlirkas aiškiai nustatytais / apibrėžtais sakinį potipiais šnekos akte) (Givón 1984: 322). Propozicinio teiginio vertės apvertimas šalut-

³⁰ Tokio modelio sakinį egzistavimas dažniausiai aiškinamas rusų kalbos įtaka, nes rusų kalbos prijungiamiesiems laiko sakiniams sudaryti vartojamo jungtuko/jungiamojo žodžio *poka ne* dalelytė *ne* laikoma paties jungiamojo žodžio struktūriniu elementu, neturinčiu neigiamos reikšmės/neigiamo krūvio, žr. Belousov (1989: 560).

tinio sakinio neiginiu, sudarantis priešpriesą pagrindinio dēmens propoziciniams teiginiui ir todėl sukuriantis nelogišką priešpriesą tokiuose sakiniuose kaip (28) ir (29), būtų panaikinamas, jei šalutiniame sakinje atsirastą kokybės modifikatorius, pvz.:

- (28a) *Mušė, [kol neužmušė mirtinai].*
- (29a) *Rašė, [kol / iki neparašė taip, kaip norejo parašyti].*

Šiuose sakiniuose atsiradus kokybės modifikatoriui neiginys tampa papildomu segmentiniu rodikliu ir tai kitaip sudeda reikšminius kirčius nei analogiškos sandaros sakiniuose be neiginio, plg. (30) (31), nes neiginio dėka svarbiausiu dalyku (fokusu)³¹ tampa šalutinis sakinys, kuriuo akcentuojama veiksmo rezultato kokybinė reikšmė, ją ir rodo galimybė prijungti būdo modifikatorius sakiniuose (28a) ir (29a), o analogiški sakiniai be neiginio (30) ir (31) pabrėžia proceso trukmę, bet pasiekto rezultato kokybę nėra vertinama:

- (30) *Mušė, [kol užmušė].*
- (31) *Rašė, [kol / iki parašė / pabaigė].*

Givón teigia, kad laisvai pasirenkamieji / fakultatyvieji prieveiksminiai sakinio argumentai dažniausiai sudaro naujos informacijos fokusą (savje fokusuoja naują informaciją), ir daro prielaidą, kad tokio jų elgesio loginis pagrindas yra tai, kad fakultatyvaus argumento prijungimas prie sakinio (*clause*) turi būti svarbus kaip naujos informacijos židinys komunikaciniu požiūriu (žr. Givón 1984: 260).

2.4.2. NEFINITINIAI SAKINIAI. Sinonimiškuose finitinių ir nefinitinių šalutinių sakinų variantuose gali būti vartojamos analogiškos eigos arba įvykio veiksmo veiksmažodinės formos:

- (32) *[Kai / Kada / Kuomet / Kol / Ligi tyliu], kalba jie.*
- (33) *[Man tylint] kalba jie.*
- (34) *[Kai aš nutylu], kalba jie.*
- (35) *[Man nutilus] kalba jie.*

Nefinitinis laiko sakinys gali būti įsiterpęs į finitinį laiko sakinį, pvz., tarp jungiamojo žodžio ir predikato, ir patikslinti veiksmų vienalaikiškumą (38) (39) ar seką (40), bet tokiais atvejais nefinitinio prijungiamojo dēmens (atliekančio laiko aplinkybės, patikslinančios jungiamojo žodžio reikšmę, funkciją), įsiterpusio į šalutinį finitinį dēmenį, neužtenka, kad sakinys būtų pilnas, nes abu jie rodo šalutinius veiksmus, o jų santykine laiko reikšmė gali paaiškėti tik gretinant su pagrindiniu dēmeniu, plg.:

- (36) *Užspringo, kai [rydamas pirmą kąsnį] susijuokė.*

³¹ Apie kognityviškai suprantamą fokuso sąvokos sąsają su neiginiu kaip impulsu ir apie galimus kokybės parametrų įvedimus žr. Lawler, Hoek.

(37) *Kai [giminaičiams pietaujant] mes triukšmaujame, mama būna nepatenkinta.*

(38) *Kai [pamatęs mašiną] apsispręsi dėl pirkimo, paskambink man.*

Kai kurie momentinę laiko reikšmę pabrėžiantys jungiamieji žodžiai³² gali būti pavartoja mi sinonimiškuose finitiniuose ir nefinitiniuose laiko sakiniuose, plg.:

(39) *[Vos / Tik aš nutylu,] pradeda kalbėti jie.*

(40) *[Vos / Tik man nutilus] pradeda kalbėti jie.*

Iš laiko reikšmės jungiamųjų žodžių savo prisijungimo galimybėmis išsiskiria *prieš*, kuris vartojamas tik nefinitiniuose pusdalyvių ar padalyvių laiko sakiniuose ir tikslina jų reikšmes: pavartojo ši jungiamajį žodį šalutiniame dėmenyje pagrindinio dėmens veiksmas tampa ankstesnis, plg.:

(41) *[Prieš važiuodamas pas dantistą]jis persirengė.*

(42) *Jie atvažiavo [prieš saulei tekant].*

Veiksmas, nusakomas pusdalyviniu ar padalyviniu sakiniu, kuris neturi jungiamojo žodžio *prieš*, perteikia vienalaikiškumo su pagrindinio dėmens veiksmu santykį, plg.:

(43) *[Važiuodamas pas dantistą] ponas Bynas mašinoje persirengė.*

(44) *Jie atvažiavo [saulei tekant].*

Norint pabrėžti, kad veiksmų seka artėja prie vienalaikiškumo, gali būti pasirenkama samplaika *prieš pat*:

(45) *Jis susirado tamsinto stiklo [prieš pat užtemstant saulei].*

(46) *Jis įėjo į salę [prieš pat užgęstant šviesoms] / [prieš pat užgesinant šviesas].*

Dažniau panašių „ribinių“ sekos situacijų įvardijimui pasirenkama nominalizuota (daiktavardinė) konstrukcija, plg.: *prieš pat saulės užtemimą, prieš pat šviesų užgesinimą*.

³² Nefinitiniuose sakiniuose laiko reikšmei patikslinti vartojami pagalbiniai žodžiai buvo skirtin-gai vertinami lietuvių kalbotyroje: Jablonskis, pateikęs sutrauktinių sakinių, galinčių „turėti šalutinių sakinių jungtis“ pavyzdžius ([...] *Vos pasirodžius saulelei, tuojuo jauti jos spindulių galybę [...]*), teigia, kad sutrauktiniuose sakiniuose „tokie žodžiai, kaip: *lig, ligi, kol..., [...]* téra vadinamosios kalbos dalelytés“, nes „jų darbas čia – padėti vien sakiniu daliai, kuri išreikštā kitais žodžiais, tiksliaus pasižymédinti“ (Jablonskis 1957: 518). Ambrasas jiems suteikia jungiamojo žodžio statusą: „Laiko reikšmei tiksliau apibrėžti vartojami jungiamieji žodžiai *iki, ligi, ligi tik, prieš* ir kt. einantys padalyvinės, pusdalyvinės ar dalyvinės konstrukcijos pradžioje. [...] Pažymėti na, kad jungiamieji žodžiai *iki, ligi* ryškiai modifikuoją konstrukcijos laiko reikšmę“ (Ambrasas 1976: 534).

2.5. Šalutinio dēmens santykis su pagrindiniu

Šalutinis dēmuo, modifikuojantis visą pagrindinį dēmenį arba pagrindinio dēmens veiksmažodį (o ne specialų atraminę tarpininką, einantį laiko aplinkybe pagrindiniame dēmenye), yra susijęs su juo asimetriiniu santykiu, pvz.:

- (47) *Neišeisiu, [kol nesumokės].*
- (48) *Išeisiu, [kai sumokės].*

Šalutinis dēmuo, modifikuojantis pagrindinį dēmenį ne tiesiogiai, o per atliepiamajį žodį, su pastaruuoju yra susijęs simetriniu santykiu, pvz.:

- (49) *Neišeisiu tol, [kol nesumokės].*
- (50) *Išeisiu tik tada, [kai sumokės].*

Atliepamojo žodžio, kuriuo gali būti bendros deiktinės reikšmės laiko prieveiksmiai *tada, tol, po to, iki tol, tuomet* (galimos jų samplaikos su dalelytēmis *tik, net*), buvimas smarkiai sumažina pagrindinio saknio dēmens gramatinį-semantinį savarankiskumą – jiems modifikatorius yra būtinės. Atliepiamasis žodis turi sintaksinę – laiko aplinkybės – poziciją. Prieveiksmvio antecedento vieta pagrindiniame dēmenye gali įvairuoti, nors nesunku pastebėti polinkį atliepiamajį žodį prepoziciniame pagrindiniame sakinyje nukeltį į galą, nes tuomet antecedentą papildo iškart po jo einantis semantiškai būtinės laiko sakinsky:

- (51) *Aš atvažiuosiu tik tada, [kai pas jus nebebus to girtuoklio].*
- (52) *Suvokiau savo žodžių prasmę tiktais tuomet, [kai ji mane timptelėjo].*
- (53) *Su nepažįstamais pasisveikinsi po to, [kai šeimininkai tau juos pristatys].*
- (54) *Tokia netikrumo būsena tėsis tol, [kol neįsitvirtins tikri savininkai].*
- (55) *Šitokia apmokėjimo tvarka galios iki tol, [kol nebus pradėtas taikytii įstatymas].*

Šalutinis laiko sakinsky simetriniu santykiu gali būti susijęs ir su platesnės laiko reikšmės kontaktiniu žodžiu³³ ar žodžių junginiu, reiškiančiu laiko sąvokas, pvz.:

- (56) *Apsilankydavo pas ją retai, [tik kai būdavo gavės premiją].*
- (57) *Sékmės pojūtis buvo pilnai išgaravęs kitos dienos ryta, [kai galva nuo skausmo skilinėjo į dalis].*

³³ Plg.: „Sakinių su *kai, kada* [...] šalutiniai dēmenys kartais yra siejami su daiktavardžiais, žymintais laiko [...] sąvokas“ (Ambrasas 1972: 42–43). Apie galimybę dvejopai interpretuoti tokius sakinius – kaip antrosios, patikslinamosios laiko aplinkybės arba kaip pažymimuosius sakinius: „sakiniai, kurių šalutinis dēmuo patikslina laiko [...] aplinkybėmis einančius daiktavardžius, papras tai turi semantinio prijungimo sakiniams būdingą vidinę struktūrą“ (Ambrasas 1972: 43). Tokių homonimiškų sakinių interpretaciją nulemia kontaktinio žodžio funkcija pagrindiniame sakinyje, nes šalutinis sakinsky patikslina kontaktinio žodžio reikšmę.

Eliminuojant šalutinį laiko sakinį pagrindinis dēmuo nepraranda reikšminio savarankiškumo, plg.:

(56a) *Apsilankydavo pas ją retai.*

(57a) *Sėkmės pojūtis buvo pilnai išgaravęs kitos dienos rytą.*

Sakiniai pagal atliepiamojo ar kontaktinio žodžio / žodžių junginio ir šalutinio dēmens poziciją gali būti apibūdinami kaip:

ANAFORINIAI³⁴

(58) *Ji žiūrėjo pro langą tol, [kol visai nesutemo].*

(59) *Ji tol žiūrėjo pro langą, [kol prietema nepavirto tamsa]*

arba KATAFORINIAI³⁵

(60) *[Kol nepamatė savo išrinktosios], tol nepasveiko.*

2.5.1. LAIKO NUORODOS STIPRIAU REIKALAUJANTIS PAGRINDINIO DĒMENS TARINYS. Laiko sakiniai tam tikrais atvejais ir be atliepiamojo žodžio yra kiek stipriausiai įtraukti į sudėtinį sakinį, jei pagrindiniu sakinio dēmeniu nusakomai situacijai apibūdinti yra semantiškai reikalinga konkretesnė laiko – trukmės (atkarpas ilgio) ar laiko momento (taško) – reikšmė pateikianti nuoroda, pvz.:

(61) *Vaikai mane lydi, [kol pasiekiamė Bartkienės tvorą].*

(62) *Paprastai jis grįžta namo [baigiantis vasarai].*

(63) *Brolis turėtų pasijusti stiprus, [kai užaugs].*

(64) *Taip jai nutikdavo, [vos pro duris įžengdavo girtas dėdė].*

(65) *Birželis įpusėja, [kol kalbu]. (A. Marčėnas)*

Šiais ir panašiais atvejais pagrindiniams dēmeniams reikalingas semantinis papildymas (tai priklauso ne tik nuo tam tikrų semantinių ir gramatinių veiksmažodžio, bet ir nuo viso pagrindinio dēmens sandaros ypatybių) – per daug apibendrintą pagrindinio sakinio reikšmę padeda sukonkretinti laiko sakinys.

Trukmės nuoroda dar reikalingesnė, kai pagrindinio dēmens predikatu eina veiksmažodžių *laukti, trukti* formos, pvz.:

(66) *Jis paprastai laukia, [kol pasibaigia ilgoji pertrauka].*

(67) *Jis laukia, [kol šeimininkė atsistoja], tik tada paragina arkli.*

³⁴ Anafora – tai santykis tarp įvardžio ir kito elemento, esančio tame pačiame ar ankstesniame sakinyje (Matthews 1997: 18). Anaforinis įvardis – įvardis ar kitas panašus elementas, kuris gali būti suprantamas tik iš santykio su antecedentu. Anafora įvardijama kaip nuoroda į tai, kas anksčiau pasakyta (Lyons 1993: 659).

³⁵ Katafora vadinama nuoroda į tai, kas yra / bus pasakyta vėliau (Lyons 1993: 659). Katafora – tai santykis tarp anaforinės frazės ir jos antecedento, kuris eina vėliau (Matthews 1997: 48), arba dar vadinama atgalinė anafora (*backward anaphora*) (Matthews 1997: 34).

(68) *Pamokėlė truks, [kol vaikai sugebės išlaikyti dėmesį].*

(69) *Grumtynės paprastai trunka, [kol tokiu kovotojų nepagauna skruzdėlės].*

Sakiniai, kurių pagrindinio dėmens predikatu eina veiksmažodžio *laukti* formos, o šalutinis dėmuo prasideda jungiamuoju žodžiu *kol* ($V_{\text{fin}} \text{laukti} + \text{kol} \dots$), išsiskiria ir tuo, kad jų interpretavimas priklauso nuo veiksmažodžių gramatinio laiko derinio pagrindiniame ir šalutiniame sakinuose: kaip šalutinius laiko sakinius interpretuoti galima tais atvejais, kai abiejų dėmenų predikatų gramatinis laikas yra tas pats/ sinchroniškas:

(70) *Laukia, [kol pasibaigia pamokos].*

(71) *Laukė, [kol pasibaigė pamokos].*

(72) *Laukdavo, [kol pasibaigdavo pamokos].*

(73) *Lauks, [kol pasibaigs pamokos].*

Tais atvejais, kai pagrindiniame ir šalutiniame dėmenyse vartojami skirtingu gramatinii laikų veiksmažodžiai, t. y. esamojo arba būtojo (kartinio/dažninio³⁶) laiko veiksmažodis pagrindiniame dėmenyje, bet būsimojo laiko veiksmažodis šalutiniame dėmenyje, labiau įmanoma šalutinių dėmenų, formaliai turinti laiko sakinio požymius, interpretuoti kaip papildinio sakinį, pvz.:

(74) *Laukė/ laukdavo/ laukia, [kol pasibaigs pamokos]³⁷.*

Sakiniai su būsimojo laiko veiksmažodžių formomis abiejuose dėmenyse ($V_{\text{FIN futurum}} \text{laukti}$, *kol* $V_{\text{FIN futurum}}$) atrodo gali būti interpretuojami priklausomai nuo konteksto ir kaip laiko, ir kaip papildinio prijungiamieji, pvz.:

(75) *Jonas lauks, [kol pasibaigs pamokos].*

³⁶ Apie tai, kad būtasis dažninis laikas yra tik „tam tikras būtojo laiko variantas, iš tradicijos laikomas atskiru laiku“, nes „pasikartojimas yra ne laiko, o veiksmo pobūdžio reikšmė“, žr. Sližienė (1994: 291).

³⁷ Dar palyginimui keli sakiniai ($V_{\text{fin}} \text{LAUKTI}, \text{KOL} +$ būsimojo laiko veiksmažodis) pavyzdžiai iš Kauno Vytauto Didžiojo universiteto Kompiuterinės lingvistikos centro dabartinės lietuvių kalbos tekstyno:

Yra tokiu, kurios padeda kiaušinius į svetimus lizdus, palaukia, kol juos išperės įtėviai, o tada jau pačios globoja, maitina.

Kitos palaukia, kol gegužiukas užaugs, paliks lizdą, ir tik tada ima ji savaiip auklėti.

Laukė, kol bus pakviestas, tankiai alsavo.

Laukia, kol vokietis išsimiegos.

Nereikia laukti, kol Lietuva taps turtinja valstybę.

Reikia turėti kantrybęs ir laukti, kol šios įmonės atsigaus ir grąžins kreditus.

Tačiau korporacijos vadovai nekantriai laukia, kol bus priimti Lietuvos ir Rusijos tarpusavio susitarimai dėl kurių prekių.

Taigi nebebus laukiama, kol skolos gerokai viršys galimybes.

Tėvas tik stovi kampe ir laukia, kol išdžius juodai nudažytas švarkas, kol kirvarpos pasisotins ir kada nors paliks mūsų namus.

Paprastai toks modelis būna suvokiamas kaip laiko sakiny (kiek Jonas lauks?), nes abiejų dėmenų predikatų sinchroniškos gramatinio laiko formos labai stipriai išryškina laiko santykius. Atsakymas į klausimą: *Ko lauks Jonas?* greičiausiai būtų išreikštasis tik daiktavardine konstrukcija: *Jonas lauks pamoką pabaigos.*

2.6. Pozicija³⁸ pagrindinio dėmens atžvilgiu

Prijungiamujų laiko sakinių pozicija pagrindinio dėmens atžvilgiu yra gana laisva³⁹, todėl atrodo, kad vienos parinkimas beveik neturi įtakos semantiniams santykiams: anksčesnį veiksmą žymintis šalutinis dėmuo gali eiti ir po vėlesnius santykius laiko skalėje žyminčio pagrindinio dėmens, nes reikšmių santykį nulemia ne šalutinio dėmens pozicija sakinyje, bet jungiamujų žodžių ir pagrindinio bei šalutinio dėmenų pagrindą sudarančių asmenuojamujų ir neasmenuojamujų veiksmažodžių formų reikšminis santykis, taip pat veiksmažodžių veikslų bei gramatinio laiko formų derinys sudėtiname sakinyje. Prijungiamojo sakinio dėmenų išdėstymo tvarka⁴⁰ gali padėti paryškinti norimus dėmesio sutelkimo centrus (apie fokusų struktūrą – Grote 1998: 22), nes elementų išdėstymo tvarka atspindi informacijos pateikimo tvarką pagal svarbumą / reikšmingumą diskurse⁴¹. Šalutinis laiko sakinsky gali eiti ir prieš pagrindinį (76), ir po jo (77), gali ir išterpti į jį (78), jeigu Jame yra atliepiamasis žodis ar laiko aplinkybė, kurią reikia patikslinti:

(76) [Kai miegojau,] jie įlindo į skrynią.

(77) Jie įlindo į skrynią, [kai miegojau.]

(78) Kaip tik tada, [kai miegojau], jie įlindo į skrynią.

Finitinių laiko sakinių veiksnys būna praleidžiamas tais atvejais, kai jis yra identiškas pagrindinio sakinio veiksnui. Tokia šalutinio dėmens subjekto elipsė suteikia laiko sakiniui daugiau pozicinių galimybų, jei pagrindinis sakinsky yra išplėstinis, todėl tokiu šalutiniu laiko sakiniu gali būti modifikuojamas ne tik veiksmažodis (ar veiksmažodinė frazė)⁴², bet ir visas pagrindinis sakinsky arba kai kurie jo nariai, pvz.:

(79) Mama, [kol dirbo ligoninėje], pas tetą dažnai nuvažiuodavo.

³⁸ Apie labilią prieveiksminių konstrukcijų poziciją (Sanders 1978); apie tai, kad mobilesnę poziciją gali nulemti tekstiniai ir pragmatiniai faktoriai (Biber 2000: 131); apie laisvą dėmenų tvarką laiko sakiniuose (Ambrasas 1976: 844).

³⁹ Apie tai, kad daugelis prijungiamujų anglų kalbos sakinių gali būti gana laisvai perstumiami į kitą poziciją (kartu su savo prijungiamuoju jungtuku) ir sudaryti jei ne visiškai sinonimišką, tai bent gramatišką sakini, žr. Haiman (1985: 40–41)

⁴⁰ „Kadangi propozicija, kuri sudaro foną, iš principio visada išreiškiama šalutiniu sakiniu, turinčiu aiškų prijungimo rodiklį, tai jos statusą nebūtina išryškinti tokia papildoma priemone, kaip dėmenų tvarka“ (Holvoet 2003: 107), „fono ir figūros išsidėstymas prijungiamuojuose sakiniuose yra sugrąmatintas“ (Holvoet 2003: 106).

⁴¹ Apie ikoniškumo principą, žr. Croft (1990: 194), apie ikoniškumo principus sintaksėje ir biologinių ikoniškumo kodų pagrindą, žr. Givón (1990: 966–984).

⁴² Sakinio prieveiksmiss galbūt semantiškai susijęs ne vien su veiksmažodžiu, bet ir su visu sakiniu, žr. Matthews (1997: 338).

- (80) *Mama nuvažiuodavo, [kol dirbo ligoninėje], pas tetą dažnai.*
 (81) *Mama pas tetą nuvažiuodavo dažnai, [kol dirbo ligoninėje].*
 (82) *[Kol dirbo ligoninėje], mama dažnai nuvažiuodavo pas tetą.*

Aplinkybinis laiko sakinių statusas lemia palyginti laisvą jų ryšį su modifikuojamu veiksmažodžiu. Tam tikri informacijos tipai užima konkretias pozicijas būdingas jų vartosenai, nes kalbantysis norėdamas palengvinti klausytojo suvokimo procesą fokusinę / svarbią informaciją deda ten, kur ją tikisi rasti klausytojas (Luchjenbroers 1996: 149). Laiko nuoroda paprastai yra vertinama kaip svarbi⁴³, todėl laiko sakiniai gali pasirodyti išsiskiriantys iš kitų šalutinių aplinkybės / prieveiksmio funkciją atliekančių sakinių⁴⁴ lyg ir stipresniu ištraukimu į pagrindinio sakinio struktūrą. Kai kurių tyrinėtojų nuomone, laiko nuorodos gali būti suvokiamos kaip lygiavertės branduolio statuso elementams⁴⁵. Gali būti, kad šis „svarbumo koeficientas“ yra priklausomas nuo labilios aplinkybinę / prieveiksminę funkciją atliekančios konstrukcijos pozicijos, apibrėžiamos kaip paviršinio lygmens sintaksinės funkcijos⁴⁶. Formaliai atlikdami tik modifikatoriaus funkciją šalutiniai laiko sakiniai gali paryškinti perteikiamos informacijos svarbumą, kai jie netikėtai įterpiami į sakinį arba iškeliami į sakinio pradžią.

3. IŠVADOS

Prijungiamaisiais laiko sakiniais perteikiami veiksmų sekos arba vienalaikiškumo santykiai. Finitiniai laiko sakiniai su neišreikštu veiksniu (t. y. veiksniu, identišku pagrindinio sakinio veiksniu, todėl eliminuotu) išsiskiria didesnėmis modifikavimo galimybėmis – jie gali fokusuoti ne tik veiksmažodį, bet ir jo argumentus ar net visą sakinį. Finitiniai sakiniai su skirtingais subjektais tinka apibendrintam laiko santykiui nurodymui, kai laiko nuorodą reikia pateikti kaip veiksmų vienalaikiškumą ar seką. Jungiamieji žodžiai gali paryškinti papildomus laiko reikšmės aspektus, pavyzdžiui, pabrėžti ne tik vienalaikiškumą, bet ir trukmę (*Žiūréjo laidą, [kol valgė]*), paryškinti ne tik betarpiską seką (*[Iejęs į parduotuvę] pravirko*), bet akcentuoti ir momentą (*[Kai tik įėjo į parduotuvę], pravirko*).

⁴³ Edgren nuomone, vietos ir laiko prieveiksmiai perteikia svarbią informaciją ir tai gali būti perteikiamas kaip svarbiausia informacijos dalis pagrindiniame sakinje, bet prijungiamajame laiko sakinje prieveiksmilio darinio informacinė vertė esanti mažesnė (Edgren 1971: 239–240).

⁴⁴ Apie tai, ar prijungiamasis sakinys atitinka prieveiksmius, ir apie stilistines transformacijas keičiantis dėmenų pozicijai žr. Haiman (1985: 41).

⁴⁵ Luchjenbroers, aprašydama branduolio ir modifikatorių perteikiamos informacijos ypatumus anglų kalbos pavyzdžiuose, teigia, kad 27% tirtų atveju pasižymėjo tuo, jog laiko nuorodos buvo suvokiamos kaip lygiavertės branduolio statuso elementams (Luchjenbroers 1996: 149–150).

⁴⁶ Gerald A. Sanders paviršinio lygmens sintaksines funkcijas nusako šiomis universalijomis: kad visose kalbose sakiniai gali būti pradedami prieveiksminiai dariniai; kad visos kalbos turi sakinį, kuriuos prieveiksminiai dariniai gali būti ir nepradinėje sakinio pozicijoje, ir kad beveik visų, o gal ir visų kalbų prieveiksminėms konstrukcijoms išprastesnė (nežymėta) nepradinė pozicija sakinje (Sanders 1978: 72–74).

Dalis nefinitinių – pusdalyviniai ir padalyviniai – laiko sakinių išskiria galėjimu prisijungti jungiamajį žodį *prieš*, su kuriuo negali jungtis asmenuojamosios veiksmažodžio formos finitiuose laiko sakiniuose nei būtojo kartinio laiko dalyviai nefinitiniuose dalyviniuose laiko sakiniuose: pusdalyviniai ir padalyviniai laiko sakiniai su jungiamuoju žodžiu *prieš* nurodo ankstesnį veiksmą, o bejungtukiai tokią pačią sakinių variantai žymi veiksmų vienalaikiškumo santykius.

Prijungiamojo saknio modelis, kurio pagrindinis dėmuo turi asmenuojamąias veiksmažodžių *laukti* ar *trukti* formas, išskiria iš kitų stipresniu semantinio papildymo reikalavimu nurodyti laiko aplinkybę. Kaip ir visiems šalutiniams laiko sakiniams, taip ir sakiniams, kurių pagrindinio dėmens pamatą sudaro asmenuojamoji veiksmažodžio *laukti* forma, būdinga turėti sinchronišką pagrindinio dėmens veiksmažodžiui gramatinio laiko formą. Jei pagrindinio dėmens predikatas V_{FIN} *laukti* išreikštas esamojo ar būtojo (kartinio ar dažninio) laiko formomis, o šalutinio dėmens predikatas turi būsimojo laiko formą (*kol + V_{FIN FUTURUM}*), tokie prijungiamieji sakiniai paprastai atlieka papildinio sakinių funkciją, nors pagal gramatinę šalutinio dėmens sandarą jie yra identiški/homonimiški šalutiniams laiko sakiniams.

LITERATŪRA

- AMBRAZAS, V. 1972: Lietuvių kalbos prijungiamujų sakinių struktūriniai tipai. *Baltistica* 8 (1), 23–48.
- AMBRAZAS, V. 1976a: Padalyvinės, pusdalyvinės ir dalyvinės aplinkybės. Ulydas, K., red., *Lietuvių kalbos gramatika 3: Sintaksė*, Vilnius: Mokslas, 527–540.
- AMBRAZAS, V. 1976b: Prijungiamieji sakiniai. Ulydas, K., red., *Lietuvių kalbos gramatika 3: Sintaksė*, Vilnius: Mokslas, 789–916.
- AMBRAZAS, V. 1979: *Lietuvių kalbos daļių istorinė sintaksė*, Vilnius: Mokslas.
- AMBRAZAS, V. 1994a: Sudėtinis sakinis. Prijungiamieji sakiniai. Ambrazas, V., red., *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 658–696.
- AMBRAZAS, V. 1994b: Veiksmažodžio neasmenuojamosios formos. Ambrazas, V., red., *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 354–385.
- AMBRAZAS, V., ed., 1997: *Lithuanian Grammar*, Vilnius: Baltos lankos.
- AMBRAZAS, V., red., 1999: *Lietuvių kalbos enciklopedija*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- AUWERA, J. van der, 1999: Adverbs and adverbials. Brown, Miller, eds., 1999, 8–12.
- BALKEVIČIUS, J. 1963: *Dabartinės lietuvių kalbos sintaksė*, Vilnius: Mintis.
- BALKEVIČIUS, J. 1998: *Lietuvių kalbos predikatinių konstrukcijų sintaksė*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- BELOUOV, V. N., KOVTUNOVA, I. I., KRUČININA, I. N. ir kt. 1989: *Kratkaja russkaja grammatika*, Moskva: Russkij jazyk.
- BIBER, D. et. al. 2000: *Longman Grammar of Spoken and Written Language*, London: Longman.
- BLAKE, B. J. 1994: *Case*, Cambridge: University Press.
- BROWN, K., MILLER, K. 1996: *Syntax: A Linguistic Introduction to Sentence Structure*, London and New York: Routledge.
- BROWN, K., MILLER, J., eds., 1999: *Concise Encyclopedia of Grammatical Categories*, Amsterdam: Elsevier.
- COMRIE, B. 1985: *Tense*, Cambridge: University Press.
- COMRIE, B. 1999: Tense. Brown, Miller, eds., 1999, 363–368.
- CROFT, W. 1990: *Typology and Universals*, Cambridge: University Press.

- DIXON, R. M. W. 1995: Complement clauses and complementation strategies. PALMER, F. R., ed., *Grammar and Meaning. Essays in Honour of Sir John Lyons*, Cambridge: University Press, 175–220.
- DROTVINAS, L. 1962: Apie dabartinės lietuvių literatūrinės kalbos laiko konstrukcijas. *Lietuvos TSR M4 darbai*. Serija A, 1 (12), 249–265.
- DURRELL, M., BRÉE, D. 1993: German temporal prepositions from an English perspective. ZELINSKY-WIBBELL, C., ed., *The Semantics of Prepositions. From Mental Processing to Natural Language Processing*, Berlin–New York: Mouton de Gruyter, 295–325.
- EDGREN, E. 1971: *Temporal clauses in English*, Uppsala: Academia Upsaliensis.
- GIVÓN, T. 1979: *On Understanding Grammar*, New York, San Francisco, London: Academic Press.
- GIVÓN, T. 1984, 1990: *Syntax*. Vols. 1, 2, Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins.
- GREENBAUM, S. 1996: *The Oxford English Grammar*, New York, San Francisco, London: Oxford University Press.
- GREENBERG, J. H., FERGUSON, Ch. A., MORAVCSIK, E. A., eds., 1978a: *Universals of Human Language 3. Word Structure*, Stanford: Stanford University Press.
- GREENBERG, J. H., FERGUSON, Ch. A., MORAVCSIK, E. A., eds., 1978b: *Universals of Human Language 4. Syntax*, Stanford: Stanford University Press.
- GROTE, B. 1998: Representing temporal discourse markers for generation purposes. In: *Proc. of the COLING-ACL workshop on Discourse Markers and Discourse Relations*, Montreal.
- HAIMAN, J. 1985: *Natural Syntax*, Cambridge: University Press.
- HALLIDAY, M. A. K. 1994: *An introduction to functional grammar*. 2nd edition, London: Arnold.
- HAUMANN, D. 1997: *The Syntax of Subordination*, Tübingen: Niemeyer.
- HOLVOET, A. 2003: Sujungiamieji ir prijungiamieji sakiniai formos bei funkcijos požiūriu. Holvoet, A., Judžentis, A., red., *Sintaksinių ryšių tyrimai*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas (Lietuvių kalbos gramatikos darbai, 1), 99–114.
- HOLVOET, A., JUDŽENTIS, A. 2003: Sudėtinio prijungiamojo sakinio aprašymo pagrindai. Holvoet, A., Judžentis, A., red., *Sintaksinių ryšių tyrimai*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas (Lietuvių kalbos gramatikos darbai, 1), 115–172.
- HUDDLESTON, R. H. 1999: Sentence types and clause subordination. Brown, Miller, eds., 1999, 329–343.
- JABLONSKIS, J. 1911/1957: Lietuvių kalbos sintaksė. Jablonskis, J., *Rinktiniai raštai* 1. Sudarė J. Palionis, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 435–549.
- LABUTIS, V. 1998: *Lietuvių kalbos sintaksė*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- LAWLER, J., HOEK, K. Space, Time, and Polarity (Or, *Negs in Space!*). <www.personal.umich.edu/~jlawler/negsinspace.doc>
- LEHMAN, Ch. 1988: Towards a typology of clause linkage. Haiman J., Thompson, S. A., eds., *Clause Combining in Grammar and Discourse*, Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins, 181–225.
- LEVINSON, S. 1999: Deixis. Brown, Miller, eds., 1999, 132–136.
- LYONS, J. 1981: *Language and Linguistics*, Cambridge etc.: Cambridge University Press.
- LYONS, J. 1993: *Semantics*. Vols. 1, 2, Cambridge: University Press.
- LUCHJENBROERS, J. 1996: Diskursivnyj analiz i schematičeskaja struktura. *Voprosy jazykoznanija* 1996 (2), 141–155.
- MATTHEWS, P. H. 1997: *The Concise Oxford Dictionary of Linguistics*, Oxford–New York: Oxford University Press.
- SANDERS, G. A. 1978: Adverbial constructions. Greenberg, Ferguson, Moravcsik, eds., 1978b, 51–84.
- SIRTAUTAS, V., GRENDĀ, Č. 1988: *Lietuvių kalbos sintaksė*, Vilnius: Mokslo.
- SLIŽIENĖ, N. 1994: Veiksmažodžio laikas. Ambrasas, V., red., *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 290–304.
- SVERDIOLAS, A. 1996: *Steigtis ir sauga*, Vilnius: Baltos lankos.

- TALMY, L. 1978: Figure and ground in complex sentences. Greenberg, Ferguson, Moravcsik, eds., 1978b, 625–649.
- TRAUGOTT, E. C. 1978: On the expression of spatio-temporal relations in language. Greenberg, Ferguson, Moravcsik, eds., 1978a, 367–400.
- ULVYDAS, K., red., 1971: *Lietuvių kalbos gramatika 2: Morfologija*, Vilnius: Mintis.
- ULVYDAS, K., red., 1976: *Lietuvių kalbos gramatika 3: Sintaksė*, Vilnius: Mokslas.
- VALECKIENĖ, A. 1998: *Funkcinė gramatika*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- VALIULYTĖ, E. 1995: Sintaksinė laiko raiška. *Lituanistica* 22, 68–81.
- VALIULYTĖ, E. 1998: *Dabartinės lietuvių kalbos sintaksiniai sinonimai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Jūratė Pajėdienė

Gauta 2004 03 23

Lietuvių kalbos institutas

P. Vileišio g. 5, 10308 Vilnius, Lietuva

juratep@ktl.mii.lt